

## УТИСКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В СУСПІЛЬНО-РЕЛІГІЙНІЙ СФЕРІ У 30-ТІ РР. ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ ПРОТЕСТАНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ)

На початку 30-х років більшовицьке керівництво окреслило заходи боротьби з організаціями протестантів: адвентистами сьомого дня, баптистами, євангельськими християнами та християнами євангельської віри. Влада залучила державні силові структури, які розгорнули масштабну репресивну кампанію щодо протестантських віруючих та їх керівників. Наслідками цих дій було масове усунення й фізичне знищення лідерів організацій, що призвело до руйнування структури церков і подальшого фактично нелегального існування окремих громад.

**Ключові слова:** антирелігійна діяльність, влада, керівники, правоохоронні органи, протестанти, репресії.

Roman Sitarchuk, Oleksii Hura, Yurii Vilkhovyi

## OPPRESSION BY THE SOVIET AUTHORITIES IN THE SOCIO-RELIGIOUS SPHERE DURING THE THIRD DECADE OF THE 20TH CENTURY (BASED ON THE EXAMPLE OF PROTESTANT ORGANISATIONS)

In the early 1930s, the Bolshevik leadership outlined measures to combat Protestant organisations, including Seventh-day Adventists, Baptists, Evangelical Christians, and Christians of the Evangelical Faith. The authorities deployed state security agencies, which launched a large-scale repressive campaign against Protestant believers and their leaders. The consequences of these actions included the mass removal and physical elimination of organisational leaders, resulting in the destruction of church structures and the subsequent practically illegal existence of individual congregations.

**Keywords:** anti-religious activities, authorities, leaders, law enforcement agencies, Protestants, repression.

**Актуальність, постановка проблеми.** Актуальність статті зумовлена постійною нагальністю розгляду, аналізу державно-церковних відносин в українському суспільстві в їх історичній ретроспективі.

Публікацій, які так чи інакше висвітлюють політику радянської, а по суті більшовицької влади щодо релігії загалом і релігійних організацій зокрема у 30-ті рр. ХХ ст. значна кількість, утім тільки частина з них присвячена відносинам державних інституцій саме з організаціями протестантів (адвентистами сьомого дня, баптистами, євангельськими християнами, християнами євангельської віри – п'ятидесятниками) в Україні. Виокремимо ті праці, матеріал яких допоміг безпосередньо, предметно розкрити зміст нашого стислого огляду. Зокрема, назвемо роботи відомих істориків адвентизму О. Парасея, М. Жукалюка<sup>1</sup>. Позиції захисників радянського воєнничого атеїзму представлені, наприклад, такими авторами, як І. Аверін<sup>2</sup>,

Ф. Путінцев<sup>3</sup>, П. Хуторський<sup>4</sup> і застосовуються як першоджерела. Цитування роботи Л. Мітрохіна<sup>5</sup> зумовлене акумуляцією в ній напрацювань автора щодо історії баптизму, в тому числі на вітчизняних теренах, за роки радянської влади, а також і прогресом в еволюції його поглядів у пострадянський період. Посилання на монографію Л. Алексєєвої<sup>6</sup> залишаються актуальними й до сьогодні, оскільки ще в час її виходу авторка вважалася дисиденткою у висвітленні питань релігієзнавчого характеру. Крім того, зазначимо, що ця тема розглядалася ґрунтовно і в наших попередніх дослідженнях, основою яких слугували матеріали архівів, що частково представлені і в цьому огляді, зокрема справи Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Служби безпеки України та державних архівів областей.

**Виклад основного матеріалу.** Маючи досвід адміністративної боротьби з протестантськими

<sup>1</sup> Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаема бурею / Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине. Киев : Джерело життя, 1997. 340 с.; Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставников ваших (история Церкви Адвентистов седьмого дня в личностях). Киев : Джерело життя, 1999. 672 с.

<sup>2</sup> Церковники-сектанты – враги социализма: Сб. под ред. И. С. Аверина. Иваново : Государственное издательство Ивановской обл., 1938. 124 с.

<sup>3</sup> Путинцев Ф. М. Политическая роль и тактика сект. Москва : ГАИЗ, 1935. 476 с.

<sup>4</sup> Хуторський П. Поразка проповідника-шкідника. *Безвірник*. 1934. № 10. С. 48–49.

<sup>5</sup> Митрохин Л. Н. Баптизм и современность (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. 480 с.

<sup>6</sup> Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс – Москва : Весть, 1992. 352 с.

громадами (у тогочасному понятійному вживанні органів влади – «сектантськими») у 20-ті рр., держава в першій половині 30-х рр. послідовно перейшла до застосування проти віруючих силових засобів. У рамках Співки воєнничих безвірників функціонував «антисектантський відділ». Його співробітники активно закликали правоохоронні органи до репресій проти віруючих. Зокрема, вони пропонували з огляду на судові процеси проти сектантів, яких притягують до відповідальності за контрреволюційні та кримінальні злочини, а також за відмову від військової служби, сформувані з антирелігійників кадри судових експертів і громадських обвинувачів, а також добитися проведення показових судових процесів<sup>7</sup>.

Фактично силові дії проти протестантських церков розпочалися за вказівкою Й. Сталіна з оголошенням другої п'ятирічки в 1932 році. Вона отримала назву «безбожної», поставивши за мету знищити релігію до 1937 року. Ця ініціатива вищого партійного керівництва та лідерів «антирелігійного фронту» стала сигналом для органів влади розпочати ряд репресій. Їхньою основною метою було «обезголовлення» церков, що досягалося шляхом ув'язнення, висилки або навіть страти їхніх релігійних лідерів.

У період колективізації в СРСР влада примусово переселила понад десять мільйонів так званих куркулів до східних регіонів країни<sup>8</sup>. Імовірно, значна частина цих людей були протестантами. Це пояснюється тим, що комуністична влада вважала протестантські громади такими, що складаються переважно із заможних селян, а отже, «контрреволюційними елементами». Через це в Українській СРР «розкуркулення» набуло особливо широкого розмаху, що сильно позначилося на утисках місцевих протестантів. Більшовики розуміли, що громада, позбавлена свого лідера, приречена на розпад. Місцеві органи влади часто прискорювали цей процес, відмовляючи громадам у реєстрації. Антирелігійні видання того часу, наприклад журнал «Безвірник», неодноразово публікували факти боротьби влади проти «сектантів-куркулів». Приміром, у 1934 році «Безвірник» повідомляв про засудження лідера баптистів Миргородської громади на Полтавщині за «злісне порушення державного закону про хлібозаготівлю». Після його арешту громада розпалася. Подібний випадок стався на Вінниччині, де був «викритий сектант-куркуль» С. Войтенко – пресвітер громади християн євангельської віри (п'ятидесятник). Його засудили до заслання,

після чого в громаді залишилося лише п'ятеро осіб<sup>9</sup>. Схожі події відбувались і в інших частинах УСРР. Наприклад, селянина Г. Губського із с. Різдяного на Харківщині заарештували лише за те, що він продав вирощений хліб замість того, щоб безкоштовно здати його державі, а також за «сприяння проведенню зібрань баптистів»<sup>10</sup>.

Як зазначає дослідник баптизму Л. Мітрохін, у 1930-ті роки склалася трагічна ситуація: церковним організаціям та віруючим не лише відмовляли в політичній довірі, але й робили все можливе, щоб виставити їх ворогами<sup>11</sup>.

Після змін у релігійному законодавстві на початку 1930-х років становище вірян стало помітно гіршим. Служителям культів стало практично неможливо обслуговувати громади, оскільки для цього потрібен був спеціальний дозвіл від влади. Отримати його було складно, а самостійне відвідування релігійних організацій суворо заборонялося та каралося в адміністративному порядку. Влада поступово підпорядковувала собі керівників громад, вимагаючи від них та їхніх громад нових поступок. Священнослужителі, які погоджувалися на наставлені владою умови, поступово почали займати ключові місця в організаціях. У травні 1929 року центральне керівництво Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС) розробило та надіслало до місцевих адміністративних відділів таємну інструкцію. Вона досить розгорнуто представляла всі можливі методи та особливості роботи з «ненадійними» керівниками певних організацій, включно з релігійними. Наведемо уривок із цього документа: «...щодо осіб, які формально мають усі права, щоб бути в числі фундаторів або членів товариства, але про яких надійшов від ДПУ (Державного політичного управління) або інших органів компрометуючий матеріал, то, звичайно, таких осіб треба в той чи інший спосіб усувати від участі в товаристві. Способи ці треба добирати залежно від характеру компромату та наявності тих чи інших можливостей, а саме: позбавляти виборчих прав і на підставі цього виводити особу зі складу товариства; якщо ніякі інші засоби не підходять, тоді слід просто не допускати існування такого товариства, відмовивши йому з різних мотивів у реєстрації статуту»<sup>12</sup>. У скрутному становищі деякі священнослужителі добровільно припиняли свою діяльність, тоді як іншим релігійним лідерам прийняти рішення про відставку «допомагала» влада, застосовуючи особливі засоби впливу.

<sup>9</sup> Хуторський П. Поразка проповідника-шкідника. *Безвірник*. 1934. № 10. С. 48–49. С. 85.

<sup>10</sup> Державний архів Харківської області (далі: ДАХО). Ф.525. Оп. 1. Спр. 246. Арк. 15.

<sup>11</sup> Мітрохін Л. Н. Баптизм и современность. (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. 480 с. С. 389.

<sup>12</sup> ДАХО. Ф. 845. Оп. 2. Спр. 609. Арк. 10.

<sup>7</sup> Резолюция II Всесоюзного съезда СВБ. Центральный Совет СВБ. Москва : Безбожник, 1930. С. 17–18.

<sup>8</sup> Мітрохін Л. Н. Баптизм и современность. (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. 480 с. С. 393.

Репресії проти лідерів протестантів почалися ще у 1920-ті роки. Майже всі антирелігійні видання того часу повідомляли про викриття «шпигунської групи баптиста Шевчука» на Вінниччині, яку звинувачували у співпраці з польською розвідкою. Того ж року органи ДПУ викрили інші «шпигунські організації», наприклад у Полтаві та Миколаєві, які очолювалися баптистами Р. Хом'яком і З. Павленком, та на Донбасі – Маркозовим і Щегловим<sup>13</sup>.

У 1928 році секретаря Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів О. Букреєва було заарештовано за підозрою у шпигунстві, а через рік у Житомирі репресували Ф. Косолапова. Останній обіймав посаду скарбника союзу баптистів. Після тривалого ув'язнення в Харківській в'язниці він серйозно захворів, тому його дружині дозволили забрати чоловіка додому з ув'язнення, де він невдовзі і помер.

Схожа доля спіткала й Р. Хом'яка, пресвітера та голову Полтавського обласного об'єднання баптистів. Після ув'язнення в Харкові в 1929 році його доля скалася трагічно: він пішов по етапу, захворів і згодом помер в Іркутську. Зі слів його доньки Л. Довбні, довгий час її батькові в їжу клали отруту<sup>14</sup>. У 1920-х роках хвиля репресій також торкнулася керівництва Всеукраїнського союзу євангельських християн. Зокрема, у 1929 році голову союзу І. Моторіна було ув'язнено<sup>15</sup>.

На початку 1930-х років репресії проти віруючих посилювалися. Для досягнення цієї мети були внесені відповідні зміни в організацію силових органів влади<sup>16</sup>. Зазвичай кожній новій хвилі репресій передувала цілеспрямована підготовка негативної громадської думки. Преса активно публікувала матеріали про шпигунські дії «релігійників» та інші подібні звинувачення. Часто черговий спалах репресій проти священнослужителів збігався з початком виборів до радянських органів влади. Наші припущення частково підтверджуються висловлюванням О. Ярославського, одного з найодіозніших антирелігійних ідеологів, у 1937 році: «Якраз тепер, коли на черзі постає питання про вибори до Рад депутатів трудящих, нам необхідно ще ширше розгорнути антирелігійну пропаганду. Ця пропаганда повинна бути направлена на те, щоб вирвати віруючих-трудящих із-під реакційного впливу церковників

і сектантських проводирів, котрі нерідко є прямими агентами й учасниками всіляких контрреволюційних груп»<sup>17</sup>.

Не обмежуючись загальними настановами щодо «ворожих елементів», влада зазвичай пропонувала й конкретні дії. Наприклад, у жовтні 1937 року НКВС УРСР підкреслив необхідність у найкоротший термін провести широку операцію з метою рішучого розгрому церковно-сектантських контрреволюційних кадрів<sup>18</sup>.

Серед українських протестантських організацій Союз християн євангельської віри постраждав від репресій першим. У 1930 році весь його керівний склад, що нараховував понад 800 осіб, включно з головою Союзу І. Воронаєвим, був репресований. Подальша доля лідера п'ятидесятників до кінця не з'ясована. Відомо, що в 1940-х роках він перебував в одному із сибірських концтаборів. Згодом він загинув: відстав від колони в'язнів, і конвоїри нацькували на нього собак. Дружину І. Воронаєва неодноразово заарештовували, починаючи з 1933 року. Лише в 1953 році влада дозволила їй разом із двома дітьми виїхати до США<sup>19</sup>.

У першій половині 1930-х років репресії торкнулися лідерів Федеративного союзу баптистів, а також керівників українських організацій. Зокрема, у 1932 році після дев'ятимісячного ув'язнення помер Д. Правосеров, голова Київського обласного об'єднання баптистів. Його посаду зайняв А. Костюков, який водночас очолював і всеукраїнський союз. Проте вже через рік і його було репресовано – відправили на три роки в заслання до Сибіру.

Масштаби утисків підтверджує і їхня інтенсивність. Наприклад, лише за один день, 27 лютого 1934 року, особлива нарада при колегії ОДПУ УСРР засудила 11 баптистів до трьох років ув'язнення, серед яких були: Е. Клаупік (уповноважений Союзу баптистів СРСР), І. Тагарченко (проповідник з Кіровоградщини), Г. Кеніх (проповідник з Одещини), лідери баптистського руху Я. В'язовський, І. Захарчук, О. Мозгова та ін.<sup>20</sup>

З другої половини 1930-х років, а особливо з 1937 року, розпочалася нова хвиля репресій, під час якої багатьох віруючих повторно ув'язнили. Наприклад, у листопаді працівники НКВС знову заарештували А. Костюкова, якого через місяць за рішенням трійки Київського обласного управління НКВС

<sup>13</sup> Державний архів Запорізької області. Ф. 316. Оп. 3. Спр. 118. Арк. 104; Церковники-сектанти – враги социализма: Сб. под ред. И. С. Аверина. Иваново : Государственное издательство Ивановской обл., 1938. 124 с. С. 106.

<sup>14</sup> Державний архів Служби безпеки України. Спр. 74156. Арк. 1–3.

<sup>15</sup> Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64762. Арк. 12.

<sup>16</sup> Пашенко В. О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20–30-ті рр. XX ст. Полтава : Вид-во «Полтава», 1995. 289 с. С. 193–195.

<sup>17</sup> Церковники-сектанти – враги социализма: Сб. под ред. И. С. Аверина. Иваново : Государственное издательство Ивановской обл., 1938. 124 с. С. 25.

<sup>18</sup> Пашенко В. О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20–30-ті рр. XX ст. Полтава : Вид-во «Полтава», 1995. 289 с. С. 198–199.

<sup>19</sup> Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс – Москва : Весть, 1992. 352 с. С. 152.

<sup>20</sup> ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50163. Арк. 99–101.

УРСР розстріляли<sup>21</sup>. У грудні 1937 року кати НКВС також розстріляли А. Нестеренка, який був його наступником на посаді голови Київського обласного об'єднання баптистів<sup>22</sup>. У 1937 році Ф. Жадкевича, голову Вінницької організації баптистів, повторно заарештували. Правоохоронні органи звинуватили його в керівництві «фашистською організацією баптистів». Наприкінці того ж року Жадкевича й інших членів очолюваної ним «організації», як-от Т. Пишний, М. Дехтяр, А. Тарнавський, П. Клешко, А. Канський та Г. Міхалевський, розстріляли<sup>23</sup>.

«Сектантські контрреволюційні групи» зазвичай викривалися владою саме в тих регіонах України, де був поширений баптистський чи інший протестантський рух. Наприклад, на Київщині заарештували І. Чижикова, який був проповідником київської громади, та Є. Педяша, колишнього голову Київського окружного об'єднання баптистів та ін.

У 1930-х роках репресії проти баптистів були масштабними: у Кременчуці під них потрапили 7 лідерів баптистів, у Харкові – 10, Полтаві – 10, Дніпропетровську – 40. Загалом, за даними самих баптистів, по всьому СРСР до таборів було відправлено близько 25 000 їхніх одновірців, з яких близько 22 000 не повернулися<sup>24</sup>.

Центральне керівництво Союзу євангельських християн також зазнало репресій, хоча й менших, ніж баптистське. Наприклад, у 1937 році був ув'язнений колишній голова всеукраїнського союзу В. Сторов<sup>25</sup>.

Привід для звинувачення в протизаконній діяльності міг бути будь-яким. Наприклад, у 1937 році в с. Никифоровка, що на Вінниччині, під час обряду хрещення новоприбулих євангельських християн загинула 15-річна дівчинка. За цей трагічний інцидент пресвітера громади Франчука засудили до розстрілу з конфіскацією майна. Одночасно влада покарала і його помічників: К. Цверкуна, який раніше був «активним учасником петлюрівської банди», та І. Деруна, звинуваченого в написанні «контрреволюційних листівок», – обох ув'язнили на 10 років.

Незважаючи на жорстокі репресії 1930-х років, керівний склад баптистських та євангельських християнських церков не був повністю знищений. У 1940 році в громадах продовжували служити досвідчені релігійні лідери, як-от М. Орлов, Я. Жидков, А. Андреев, А. Карев, М. Голяєв, М. Левінданто, П. Малін, Ф. Пятковський та інші.

Українську церкву об'єднаних у 1945 р. євангельських християн-баптистів репрезентували керівники різних рівнів колишнього Всеукраїнського союзу євангельських християн: Я. Ходюш (32 роки стажу священнослужителя), Ф. Гаркуша (30 років), А. Ходюш (20 років), Т. Майданенко (25 років)<sup>26</sup>.

Починаючи з кінця 1920-х років, Церква адвентистів сьомого дня також зазнала жорстоких утисків та переслідувань. Із 200 проповідників, які діяли в СРСР у 1929 році, до початку 1950-х років залишилося лише двоє. У 1934 році був ув'язнений Г. Лебсак, який незмінно очолював Всесоюзне об'єднання адвентистів сьомого дня протягом 1920-х – першої половини 1930-х років. Через чотири роки він помер у Вологодській в'язниці. Того ж року засудили голову Всеукраїнського союзу адвентистів І. Львова, який зміг вийти на волю та був реабілітований лише в 1956 році. Трагічною була й доля адвентиста О. Грица, якого в концтаборі взимку наглядачі обливали холодною водою, і він помер від переохолодження<sup>27</sup>. Ще одного лідера громади, В. Яковенка, у 1934 році засудили до п'яти років таборів. Його звинуватили у «здійсненні релігійної пропаганди, зв'язку із закордоном, проведенні нелегальних молитовних зборів адвентистів». Того ж року за одну ніч арештували весь склад ради Вінницької громади адвентистів сьомого дня, включно з її керівником А. Васюком, а також Т. Оскерком, С. Штарком, В. Домбровським, П. Івасенком та іншими. У 1941 році А. Васюка засудили повторно, цього разу на сім років<sup>28</sup>.

Репресії проти адвентистів у СРСР були нищівними. За даними, які надає сама релігійна громада, близько 3000 членів церкви зазнали утисків, зі 150 проповідників арештували 148, а отже, майже всіх. Жахливо, що близько 80 % від загальної кількості засуджених вірян загинули. В Україні ситуація була ще гіршою: до середини 1930-х років 98 % служителів Церкви адвентистів сьомого дня були репресовані<sup>29</sup>.

Зауважимо, що система допитів та ведення справ обвинувачених зазвичай була шаблонною. Відмінності між справами полягали переважно в біографічних даних засуджених. Для звинувачення протестантських арештантів часто використовувалися такі формулювання, як «активні учасники фашистських організацій баптистів (адвентистів, євангельських християн та ін.)» або «агенти іноземних розвідок».

<sup>21</sup> ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50163. Арк. 1–4, 57–58.

<sup>22</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4555. Арк. 2, 8, 9, 115–116.

<sup>23</sup> ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50163. Арк. 71–73.

<sup>24</sup> Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс – Москва: Весть, 1992. 352 с. С. 141.

<sup>25</sup> Державний архів Служби безпеки України. Спр. 74156. Арк. 81.

<sup>26</sup> ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4555. Арк. 48.

<sup>27</sup> Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставников ваших (история Церкви Адвентистов седьмого дня в личностях). Киев: Джерело життя, 1999. 672 с. С. 94–95, 17, 176, 182.

<sup>28</sup> Там само. С. 234, 240, 243.

<sup>29</sup> Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаема бурею / Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине. Киев: Джерело життя, 1997. 340 с. С. 47, 139.

Отже, статті Кримінального кодексу УРСР також були однаковими – 54-6, 54-10, 54-11, які передбачали або тривалі терміни ув'язнення (до 25 років), або найвищу міру покарання<sup>30</sup>. За результатами державної репресивної кампанії проти протестантів у радянській Україні кількість, наприклад, баптистів та євангельських християн з 1929 по 1932 рік скоротилася більш ніж у 3,5 рази<sup>31</sup>.

На думку багатьох дослідників, через неможливість держави ні фізично, ні економічно продовжувати масові репресії, у 1938 р. вони були припинені. До того ж владний терор у чомусь виконав своє завдання: частина населення була залякана й покірна. 17 листопада 1938 р. Рада народних комісарів СРСР та Центральний комітет ВКП(б) ухвалили спільну постанову «Про арешти, прокурорський нагляд та ведення слідства», яка забороняла проводити масові незаконні арешти. Відмінені також були циркуляри НКВС про доцільність «трійок» та спрощений розгляд справ. Передбачався й ряд інших «пом'якшень»<sup>32</sup>. Таким чином

більшовицьке керівництво держави відмежовувалося від того масового знищення віруючих, яке тривало впродовж 30-х рр. Відповідальність поклали на каральні органи, головню на НКВС.

**Висновки.** Коли антирелігійна боротьба 1920-х років не дала бажаних результатів, у 1930-ті роки більшовицька влада докорінно змінила власну тактику задіявши державні силові структури, які розгорнули масштабну кампанію репресій проти віруючих та особливо проти керівників релігійних організацій. Замість вільного розвитку протестантських церков держава дозволила лише підконтрольне, ілюзорне існування небагатьох централізованих та ієрархічно-розчленованих протестантських організацій. Проте, попри всі намагання більшовиків, їх репресії не змогли повністю знищити мережу віруючих адвентистів сьомого дня, баптистів, євангельських християн і християн євангельської віри, як того бажала влада. Незважаючи на заборони й обмеження з боку тодішньої влади, частина релігійних громад продовжувала діяти підпільно.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период. Вильнюс. Москва : Весть, 1992. 352 с.  
 Державний архів Запорізької області. Ф. 316. Оп. 3. Спр. 118.  
 Державний архів Служби безпеки України. Спр. 74156.  
 Державний архів Харківської області (далі: ДАХО). Ф. 525. Оп. 1. Спр. 246.  
 ДАХО. Ф. 845. Оп. 2. Спр. 609.  
 Жукалюк Н. А. Вспоминайте наставников ваших (история Церкви Адвентистов седьмого дня в личностях). Киев : Джерело життя, 1999. 672 с.  
 Митрохин Л. Н. Баптизм и современность. (философско-социологические очерки). Санкт-Петербург : РХГИ, 1997. 480 с.  
 Парасей А. Ф., Жукалюк Н. А. Бедная, бросаема бурею / Исторические очерки к 110-летию юбилею Церкви адвентистов седьмого дня в Украине. Киев : Джерело життя, 1997. 340 с.  
 Пащенко В. О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20–30-ті рр. XX ст. Полтава : Вид-во «Полтава», 1995. 289 с.  
 Путинцев Ф. М. Политическая роль и тактика сект. Москва : ГАИЗ, 1935. 476 с.  
 Резолюция II Всесоюзного съезда СВБ. Центральный Совет СВБ. Москва : Безбожник, 1930. С. 17-18.  
 Теляковский Е. Современные религиозные организации. *Антирелигиозник*. 1940. № 2. С. 23–24.  
 Хуторський П. Поразка проповідника–шкідника. *Безвірник*. 1934. № 10. С. 48–49.  
 Церковники-сектанты – враги социализма : сб. под ред. И. С. Аверина. Иваново : Государственное издательство Ивановской обл., 1938. 124 с.  
 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі: ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4555.  
 ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50163.  
 ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64762.

## REFERENCES

- Alekseeva, L.M. (1992). *History of dissent in the USSR. The latest period*. Vilnius; Moscow: Vest.  
 State Archives of Zaporizhzhia Region. F. 316. Op. 3. File 118.

<sup>30</sup> ЦДАГО України. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 50163; Там само. Ф. 263. Оп. 1. Спр. 64762; Державний архів Служби безпеки України. Спр. 74156.

<sup>31</sup> Путинцев Ф. М. Политическая роль и тактика сект. Москва : ГАИЗ, 1935. 476 с. С. 405.

<sup>32</sup> Пащенко В. О. Православ'я в Україні. Державно-церковні стосунки. 20–30-ті рр. XX ст. Полтава : Вид-во «Полтава», 1995. 289 с. С. 219.

State Archives of the Security Service of Ukraine. File 74156.

State Archives of Kharkiv Region (hereinafter: DAKHO). F. 525. Op. 1. File 246.

DAKHO. F. 845. Op. 2. File 609.

Zhukalyuk, N.A. (1999). *Remember your mentors (history of the Seventh-day Adventist Church in individuals)*. Kyiv: Dzherelo Zhittya.

Mitrokhin, L.N. (1997). *Baptism and modernity (philosophical and sociological essays)*. St. Petersburg: RHGI.

Parasey, A.F., & Zhukalyuk, N. (1997). *Bednaya, thrown by the storm / Historical essays for the 110th anniversary of the Seventh-day Adventist Church in Ukraine*. Kyiv: Source of Life.

Pashchenko, V.O. (1995). *Orthodoxy in Ukraine. State-church relations. 20-30s 20th century*. Poltava: "Poltava" Publishing House.

Putintsev, F.M. (1935). *The political role and tactics of sects*. Moscow: GAIZ.

Resolution of the II All-Union Congress of the Soviet Union. In *Central Council of the SVB* (pp. 17–18). Moscow: Bezbozhnyk.

Telyakovsky, E. (1940). Modern religious organizations. *Anti-religionist*, 2, 23–24.

Khutorskyi, P. (1934). The defeat of the preacher-pest. *Infidel*, 10, 48–49.

Averina, I.S. (Ed.). (1938). *Sectarian churchmen – enemies of socialism*: collection. Ivanovo: State publishing house of the Ivanovo region.

Central State Archive of Public Associations of Ukraine (hereinafter: Central State Archive of Public Associations of Ukraine). F. 1. Op. 23. Case 4555.

TSAGO of Ukraine. F. 263. Op. 1. Ref. 50163.

TSAGO of Ukraine. F. 263. Op. 1. Ref. 64762.